

ЛМ дізнаємося про склад кременецького замкового уряду. Так, 10 березнем 1564 р. датується підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа *кремонецькому підстарості* (виділено мною – А.Б.) Олексію Білецькому на куплений ним у кременецьких зем'ян Григорія і Перфа Івановичів Василевських за 135 кіп грошей литовських масток Молодків на ленному праві³⁹. Як бачимо до складу замкового уряду окрім старости входив також і його помічник – підстароста.

А які ж ще урядники входили до структури замкового уряду і як організаційно функціонував замковий уряд старости/намісника? За визначенням В. Поліщука «замкові уряди – це інститут великокнязівських намісників, що діяли в межах повітів як територіальної організації бояр-шляхти» й далі «це інститут регіонального управління в станovo-територіальному суспільстві, яке творилося на землях Русі у складі Великого князівства Литовського»⁴⁰.

У документах Литовської метрики практично не зустрічається інформація про склад уряду старости/намісника. Її можна почерпнути із замкових книг, які були продуктом замкового діловодства. Утім, до наших днів таких книг збереглося дуже мало й переважно у фрагментах. За даними В. Поліщука, до складу Луцького замкового уряду часів старостування кн. Богуша Федоровича Корецького (1561–1567 рр.) входили: власне староста, справця староства (почергово кн. Матвій Восильович Четвертинський, Загоровський Петро Богданович, Русин Андрій Іванович, також був і підстаростою), підстароста (почергово Сова Борис Іванович, Хом'як Петро Іванович), писар (почергово Дешковский Василь Васильович, Хребтович Богуринський Іван Іванович, Хом'як Гурін Маскович, Русин Федір Іванович), ворітний (почергово Красовський Войтех, Костевич Василь) та дяк/підписок (Грушович Григорій). До замкового уряду також входили слуги-вижі, які виконували допоміжні слідчі функції. Їх мав кожен з перерахованих урядників⁴¹. Тож чисельно замковий уряд складався з чотирьох постійних урядників на чолі із старостою та кількадесят вижив, котрі виконували допоміжні функції відповідно до їхньої затребуваності у той чи інший час.

Подібні склади замкових урядів по аналогії з Луцьким замковим урядом функціонували в інших хамках другої оборонної лінії, що проблематично через брак джерел можна з впевненістю говорити про замки першої оборонної лінії. Цілком очевидно, що новопризначений староста/намісник сам на власний розсуд формував склад та персонал замкового уряду. Тож у замках першої оборонної лінії старости, вочевидь, керувались подібним принципом, бо в умовах постійної воєнної загрози їм потрібно було покладатися на довірених урядників. Саме їм прикордонні старости жалували певні землі й маєності як аванс або у винагороду за службу.

Насамкінець зазначу, що «українні» прикордонні міста/замки, їх специфіка, система управління та значення у подальшому розвитку українського порубіжжя потребують подальших наукових пошуків та досліджень. Буду у силу своїх можливостей у наступних випусках альманаху висвітлювати окремі сюжети міст/замків українського прикордоння раннього Нового часу, частково підняті у цій публікації.

УДК 002.2:02(477)

І.Альмес

РУКОПИСНІ КНИГИ У КРЕХІВСЬКОМУ МОНАСТІРІ В XVII–XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНВЕНТАРНИХ ОПИСІВ)

У статті, на прикладі одного з монастирів, розглянуто місце рукописних книг в складі монастирських книгозбірень на українських землях в ранньомодерний час. На основі інвентарних описів, проаналізовано кількісні зміни складу рукописної колекції Крехівського монастиря впродовж XVII–XVIII ст. Здійснено загальний огляд тематичного складу манускриптів даної обителі.

Ключові слова: Крехівський монастир, монастирська книгозбірня, інвентарні описи, рукописні книги, богослужбові книги, патристична література.

In this article, the importance of the manuscripts in the monastic libraries on Ukrainian lands in early modern period is regarded for example of one of the monasteries. The number of the manuscript collection in Krechiv monastery during XVII–XVIII centuries is reconstructed based on the inventories. Also an overall review of the thematic structure of the manuscripts of this monastery have been made.

Keywords: Krechiv monastery, the monastic library, the monastic inventories, the manuscripts, liturgical books, patristic literature.

В період середньовіччя та ранньомодерний час важливими центрами книжності були монастирі. В них не лише зберігались манускрипти чи стародруки, але часто обителі були осередками створення рукописів (скрипторіями) чи видавництва друків. Період кінця XVI – першої половини XVII ст. вважається часом розквіту рукописної книжкової культури на українських землях [1, с. 591; 5]. Натомість у другій половині XVII–XVIII ст. однією зі змін в книжковому складі православних та унійних монастирів на українських землях було поступове зменшення частки рукописних книг, подекуди до майже цілковитої заміни її стародруками.

Прийнято вважати, що рукописи становили «основу частину фонду» монастирських книгозбірень на українських землях в ранньомодерний час [1, с. 603]. Важливо не лише більш конкретно з'ясувати яку частку монастирських книгозбірень становили рукописні книги, але і простежити як кількість та тематика манускриптів змінювалась в складі конкретної монастирської книгозбірні впродовж XVII–XVIII ст. Це дозволить з'ясувати наскільки чисельно та тематично змінювались (поповнювались, втрачали) рукописні колекції монастирських книгозбірень у XVIII ст., період значного поширення друкованої книги. Крім того, дізнатись якою тематикою рукописних книг поповнювалось певне книжкове зібрання, що свідчить про нестачу відповідних творів у друках, читацькі інтереси ценців. Збереженість інвентарних описів за період XVII–XVIII ст. дозволяє проаналізувати такі зміни на прикладі Крехівської обителі.

Крехівський монастир Преображення Господнього, заснований в 1610-х роках, у XVII ст. був одним із найбільш знаних православних чернечих осередків на теренах Львівської єпархії. Натомість у XVIII ст., після переходу на унію, став важливим центром василіанського чернецтва. Разом зі заснуванням обителі розпочалося формування її книжкового зібрання, яке в другій третині XVII ст. налічувало близько сотні книг [6, арк. 3 зв.-4], та було великим у порівнянні з іншими тогочасними монастирськими бібліотеками [1, с. 604]. Натомість в останній чверті XVIII ст. – це вже зібрання чисельністю понад пів тисячі стародруків та рукописів [11, арк. 58–65 зв.]; бібліотека із середніми кількісними показниками у порівнянні із тогочасними книжковими збірками інших чернечих орденів на українських землях Речі Посполитої [21, с. 50].

До сьогодні книгозбірня Крехівського монастиря загалом, в тому числі і ранньомодерного часу, не збереглася як цілісний книжковий фонд. Незважаючи на те, що частина рукописних книг з даної обителі знаходиться сьогодні в архівних збірках Львова, зокрема у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка [13, с. 58, 76, 195–196, 216, 235, 324, 332, 343, 353], проте це лише незначна частина книгозбірні з періоду XVII–XVIII ст. Цілісне уявлення про кількісний та тематичний склад, в тому числі і щодо рукописної колекції, можна отримати на основі інвентарних описів монастирів. В даних джерелах містяться окрім описів церков та господарства монастиря загалом, записи про церковні (богослужбові), та, якщо були, бібліотечні книги обителі [19, с. 265]. Відомо щонайменше про вісім збережених до сьогодні інвентарних описів Крехівського монастиря ранньомодерного часу: другої третини XVII ст. [6, арк. 3–4], 1739 р. [7, арк. 2 зв.-5], 1755 р. [8, арк. 5, 6 зв., 7–8.], 1759 р. [9, арк. 6 зв., 9 зв.-12], 1766 р. [10, арк. 8 зв., 16 зв., 20 зв.-22 зв.], 1771 р. [11, арк. 9 зв.-10, 23 зв.-27], 1777 р. [11, арк. 58–63] та 1779 р. [12, арк. 14–14 зв.]. Джерело за 1779 р. практично не використовується в даній статті, оскільки в ньому поданий опис лише частини богослужбових книг. У всіх із вищезгаданих інвентарів подається спрощений опис книг, а в описі другої третини XVII ст. – подекуди навіть і одним словом. Хоча і не для всіх позицій, проте для значної кількості укладачі документів зазначали про

³⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 41. – Л. 377 об.–378 об.

⁴⁰ Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. –Книга I. Том 19. – К., 2009. – С. 80.

⁴¹ Поліщук В. Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., Інститут історії України НАН України. – 2005. – Вип. 5. – С. 28–39.

рукописні примірники – «*manus*», «*pisany*», «*manuscript*». В інвентарях XVIII ст. виділені окремі категорії манускриптів: «*Xięgi ruskie pisane*» [11, арк. 26 зв.], «*Xięgi ruskie pisane w bibliotece*» [11, арк. 65 зв.]

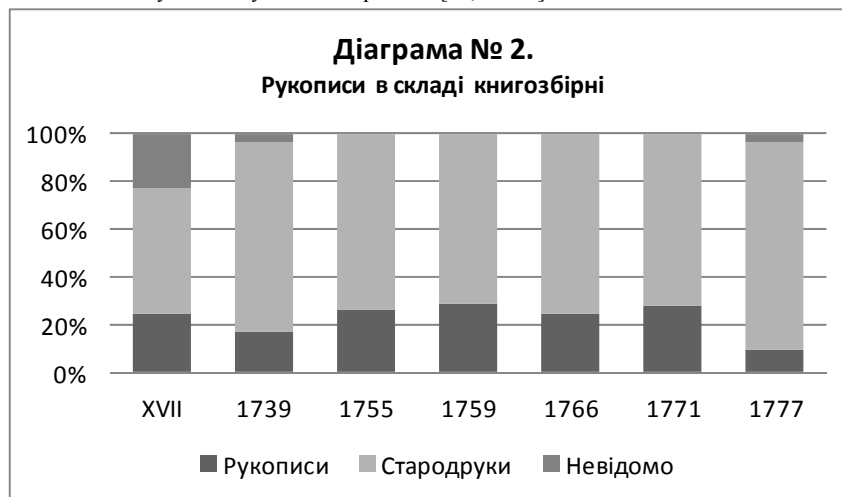
За даними інвентарних описів, у другій третині XVII ст. рукописна колекція Крехівського монастиря налічувала близько тридцяти манускриптів, а найбільше в середині XVIII ст. – понад вісімдесят кодексів. До 1759 р. спостерігається поступове зростання кількості рукописних книг. Натомість в 1770-х рр. – зменшення чисельності манускриптів. Це могло бути наслідком наступних чинників: 1) частина з рукописів в інвентарних описах після 1759 р. не записувалась; 2) частина манускриптів була передана до інших монастирів чи церков; 3) утворювались конволюти – книги, в яких були оправлені декілька творів (див. Діаграму № 1).

Більшість манускриптів – це кириличні книги, що є характерним для рукописної культури в монастирях на українських землях в період XVI–XVIII ст. [4] Насамперед знаходились книги церковнослов'янською мовою, яка хоча і була «офіційною» лише до рубежу XVII–XVIII ст., проте залишалась богослужбовою, сакральною мовою не лише у тогочасних православних, але і унійних монастирях [22, р. 19]. Поодинокі примірники трапляються і серед латино- та польськомовних книг. Зокрема в описах другої половини зазначається про наявність іншомовних рукописів з філософії – «*Philosophiae manuscripta 2 in 4to*», «*Commentaria in phisicam philosophus manuscripta tom 2*» [11, арк. 24 зв., 25 зв.]

За допомогою інвентарних описів можна простежити і зміну частки рукописної колекції у Крехівській монастирській книгозбірні. Упродовж XVII–XVIII ст. дана колекція становила в середньому понад 20 % складу книжкового зібрання Крехівської обителі, тобто приблизно кожна п'ята книга була рукописною. Найбільшу складову манускрипти посідали в середині XVIII ст., станом на 1759 р. – 30%. Лише наприкінці 1770-х років частка падає до близько 10 %, що було зумовлено насамперед суттєвим збільшенням кількості стародруків, а чисельність рукописів навпаки зменшилась (див. Діаграму № 2). Для порівняння, наприкінці XVIII ст. рукописи становили також приблизно 1/10 книгозбірні в Микільському Пустинному монастирі та Михайлівському Золотоверхому у Києві [3, с. 816-818].

Отже, рукописна колекція практично впродовж всього ранньомодерного періоду історії монастиря становила відносно стабільну частку із незначними змінами – приблизно 1/5 книжкового фонду. Тобто впродовж XVII–XVIII ст. монастирська книгозбірня окрім друкованих продовжувала поповнюватися і рукописними книгами. І це не дивно, оскільки друкарні: по-перше, випускали не всі із потрібних книг для чернечих осередків, особливо у XVII ст.; по-друге, друкована книга була дорожчою від рукописної; по-третє, книгописання було «богоугодною справою» [18, с. 233].

Важливим є розгляд тематики рукописних книг, оскільки переписували здебільшого найбільш затребувані твори, або ті, які викликали особливий інтерес в ченців. Це в свою чергу відображає і певною мірою читацькі інтереси тогочасних насельників Крехівського монастиря [21, с. 95]. Найбільш поширеними тематичними жанрами серед рукописних пам'яток на українських землях в ранньомодерний час були: богослужбові книги, патристичні та агіографічні твори, проповідницька література (учительні Євангелія), полемічні твори, збірники мішаного змісту [1, с. 594-599].

Найчастіше в цей час на українських землях переписували *богослужбові книги* [1, с. 594], зокрема за збереженими до сьогодні рукописами це були Євангелія [18, с. 215-216]. Саме щодо літургійної літератури зі сакралізованим статусом [2, с. 22], укладачі інвентарів подавали ретельні описи, в тому числі зазначаючи про рукописи. Богослужбова література значну частку становила і в складі рукописної колекції Крехівського монастиря. Ще з другої третини XVII ст. в монастирі знаходились рукописні Мінеї у 12 томах – «*мїнеї*» *мїсія*[ч]ні[х] ві» [6, арк. 3]. Хоча в записі і не вказано, що книги рукописні, проте випуск друкованих багатотомних Міней на українських землях відомий лише з середини XVIII ст. – три київські (1750, 1774, 1787 рр.) та одне почаївське (1761 р.) видання [13, с. 11]. Саме Мінеї були поширені в рукописних варіантах, що було зумовлене її значним обсягом

та відповідно високою ціною у друкованому вигляді. Також ще з XVII ст. в обителі був рукописний *Устав*, про який зазначалось практично в усіх інвентарних описах до кінця XVIII ст. Наприклад за першим відомим інвентарем це запис «*Уставъ писанѣи[ѹ] з московского велики[ѹ]*» [6, арк. 3], а за даними 1777 р. – «*Оуставъ на цѣлий годъ in folio*» [11, арк. 26 зв.]. Рукописними примірниками були представлені і *Ірмолої*. Дану богослужбову книги почали друкувати на українських землях лише з початку XVIII ст. За даними інвентарних описів, у Крехівському монастирі рукописні *Ірмолої* знаходились до середини XVIII ст. («*Ірмолої писані в 4то*», «*Ірмолої писані*», «*Ірмолої други писані*» [7, арк. 4 зв.-5]). Натомість в інвентарях другої половини – подібних відомостей вже немає. Серед богослужбових книг писаними екземплярами були представлені також: Апостоли [6, арк. 3], Пом'яники та Службеник [8, арк. 6 зв.; 9, арк. 9 зв.; 10, арк. 16 зв.; 11, арк. 23 зв.].

Найбільше серед рукописних книг Крехівського монастиря було *патристичної літератури*, тобто творинь Отців Церкви – ієрархів IV-VIII ст., які зробили значний внесок у формування церковної догматики, визначення канону богонатхненних текстів, написання літургій та інших богослужінь. Здебільшого святоотцівську спадщину становлять коментарі до Святого Письма у різних формах – пояснення, повчання, гомілії [16, с. 184]. Вже у першій половині XVII ст. знаходились манускрипти творів Іоана Золотоустого, Василя Великого, Єфрема Сиріна, Анастасія Синаїта, Макарія Єгипетського, Іоана Лівстичника, Іоана Касіяна Римлянина [6, арк. 3 зв.-4]. Поповнювалась збірка і новими манускриптами творів Отців Церкви. Наприклад, в інвентарі за 1739 р. зазначається про наявність твору катехитичного змісту – «Огласительних слів» Кирила Єрусалимського [7, арк. 5]. У XVIII ст. найбільше серед рукописів з патристики було творів Іоана Золотоустого – «Маргарит», «Бесіди» (на діяння святих апостолів, на послання апостола Павла до коринфян), «Повчання» (наприклад, про митаря і фарисея) тощо [7, арк. 4 зв.-5]. Варто зазначити, що у Крехівському монастирі знаходились святоотцівські твори, які були найбільш поширеними в тогочасних монастирських книжкових збірках загалом [1, с. 595].

Урізноманітнювали рукописну колекцію декілька екземплярів пам'яток візантійського походження [1, с. 592]. Це були збірники виписок із творів Отців Церкви – «Пандекти» Никона Черногорця (X ст.) «Пандекти» Антіоха, укладені ним у VI – VII ст. [17, с. 499]. В інвентарних описах про них зазначалось починаючи з другої третини XVII ст. Наприклад друга із вищезгадана книг мала на увазі під записом «*a[n]тuo[x]*» [6, арк. 3 зв.]. Окрім святоотцівських трактатів екзегетичного змісту, в усіх інвентарних описах зазначається про наявність книги «*ѡ[a]л[л]тѣ[р] то[л]коваіа писанаіа*» [6, арк. 4].

Третім жанром, поширеним серед рукописних книг Крехівського монастиря була *житійна література* – твори про подвиги та аскетичне життя християнських святих. Це збірники «Житій святих» руською мовою [11, арк. 26 зв.-27], в 1770-х роках знаходились ще і чотири томи польською – «*Zywoty OO. SS. na wszystkie miesiace w tomach...4*» [11, арк. 27]. Здебільшого у рукописних примірниках поширювались Прологи – один із варіантів зібрань житій святих у східній християнській традиції. Це зумовлювалось тим, що дані книги не виходили друком шонайменше до середини XVII ст. [1, с. 595]. Наприклад, станом на 1771 р. подібні зібрання представлені у Крехівській бібліотеці трьома рукописними екземплярами [11, арк. 26 зв.-27]. Переважно переписували і повість агіографічного змісту – «Історію про Варлаама та Йоасафа» [1, с. 597]. У Крехівському монастирі про наявність даного твору зазначається в інвентарних описах, починаючи з 1739 р. [7, арк. 5].

Поодинокими примірниками була представлена полемічна та проповідницька література. В інвентарних описах зазначається про наступні манускрипти полемічного змісту: «*Pisania przeciw uniatow in 4to*» [7, арк. 5] та «*Eresci o[m]stunniokow in folio minor*» [8, арк. 8; 11, арк. 26 зв.]. Щодо другої зі зазначених назв – це анонімний твір 1606 р., який власне був поширений лише в рукописних копіях [1, с. 598]. Під записом «*Ев[ан]г[ел]іе толкованое*» [8, арк. 8] вірогідно малось на увазі Учительне Євангеліє. Дані пам'ятки гомілетичного змісту (зібрання проповідей на свята та неділі) почали поширюватись на українських землях з кінця XVI ст. [20, с. 6].

Таким чином, окрім безпосередньо збережених до сьогодні рукописних книг з Крехівського монастиря, важливим джерелом до вивчення рукописної колекції даної обителі та монастирських книгозбірень загалом є інвентарні описи. На основі даних джерел вдалося встановити, що у Крехівському монастирі впродовж XVII–XVIII ст. рукописи становили близько 1/5 книжкового фонду. Найбільше манускриптів у даному книжковому зібранні зосередилось в середині XVIII ст. – 80 одиниць зберігання. Натомість наприкінці 1770-х за кількістю рукописи опинились на маргінесі у порівнянні зі стародруками. Окрім поодиноких екземплярів латинською та польською мовами, переважаючу більшість рукописної колекції становили кириличні манускрипти. За тематикою це були деякі з богослужбових книг (особливо поширені у XVII ст.), патристичні твори (насамперед Іоана Золотоустого), зібрання житій святих, поодинокі примірники проповідницької та екзегетичної літератури. Наявність значної кількості рукописних книг, та їхнє кількісне збільшення впродовж XVII–XVIII ст. свідчить з одного боку про існування традиції переписування книг у монастирі, а з іншого – про перебування в монастирі освічених ченців, а також їхні читацькі інтереси.

Джерела та література

- Боянівська М. Книгописання / Марта Боянівська // Історія української культури у 5 томах. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – С. 591-608.
- Боянівська М. Літургійна рукописна книжка в Україні в XVI – середині XVII ст.: до питання про сакралізацію / Марта Боянівська // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень четвертого круглого столу, (Львів, 9-10 травня 1994 року). – Київ-Львів, 1994. – С. 22-24.
- Дзюба О., Фрис В. Бібліотеки України / Олена Дзюба, Віра Фрис // Історія української культури у 5 томах. – Київ, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – С. 814-832.
- Дзюбан О., Фрис В. Кирилична рукописна книга / Олександр Дзюбан, Віра Фрис // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20-21 вересня 1996 р.). – Львів, 1998. – С. 278-290.
- Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Яким Запаско. – Львів, 1995. – 480 с.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря другої третини XVII ст. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДА України у Львові). – Ф. 129 (Львівський ставропігійський інститут, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 539. – 10 арк.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря у 1739 р. // ЦДА України у Львові. – Ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого (м. Львів)). – Оп. 1. – Спр. 2042. – 7 арк.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря у 1755 р. // ЦДА України у Львові. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2043. – 9 арк.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря у 1759 р. // ЦДА України у Львові. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2044. – 20 арк.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря у 1766 р. // ЦДА України у Львові. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2045. – 23 арк.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря у 1771, 1777 рр. // ЦДА України у Львові. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2029. – 69 арк.
- Інвентарний опис Крехівського монастиря у 1779 р. // ЦДА України у Львові. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2046. – 19 арк.
- Ісаєвич Я. Книговидання та друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці / Ярослав Ісаєвич // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та стародруки: збірник наукових праць. – Київ, 2011. – С. 7-22.
- Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог. – Львів, 2007. – Т. 1: XI–XVI ст. 521 с.
- Кольбух М. Кириличні рукописні Службеники XVI ст. у збірках Львова / Марія Кольбух // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 241-264.
- Пінкерс С. Т. Джерела християнської моралі: її метод, зміст та історія / пер. з фр. / Серве Теодор Пінкерс – Київ, 2013. – 606 с.
- Православная Энциклопедия. – Москва, 2000. – Т. 2. – 724 с.
- Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української книги XVI – першої половини XVII століть / Віра Фрис // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIII. – С. 215-238.
- Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів з історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. / Ірина Ціборовська-Римарович // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2012. – Вип. 34. – С. 259-279.
- Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи / Галина Чуба. – Київ; Львів, 2011. – 224 с.
- Pidlypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII – XVIII w. / Maria Pidlypczak-Majerowicz. – Wrocław, 1996. – 195 s.
- Takala-Roszczenko M. The «Latin» within the «Greek»: The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th-18th Centuries / Maria Takala-Roszczenko. – Joensuu, 2013. – 288 p.